सहकारी विभागबाट स्वीकृत मिति : २०७४।५।१८

सदस्य केन्द्रीयता सूचकाङ्क

१. परिचय

सहकारी संस्थाको मूल्याङ्कन सदस्यहरूको उन्नयनका अर्थमा हुनुपर्दछ । विशेषतः वैयक्तिक सशक्तीकरण, सामाजिक पुँजी सिर्जना र प्राकृतिक स्रोत संरक्षण गरी तीनोटा आयाममा उन्नयनलाई हेर्न सकिन्छ । सहकारी कार्यबाट तीनैतिर प्रभाव परिरहेको हुन्छ, जसको लेखाजोखा गर्न सकिन्छ र गरिनु पनि पर्दछ । खर्चिलो विस्तृत सर्वेक्षण प्रत्येकपल्ट गर्न सकिने हुँदैन । अन्तरिममा सहकारी गतिविधिहरूको प्रभाव जानिराख्ने विकल्पको रूपमा विभागबाट सदस्य केन्द्रीयता सूचकाङ्क विकास गरिएको हो ।

२. विशेषता

सदस्य केन्द्रीयता सूचकाङ्कका पाँचोटा विशेषता छन् ।

क. सरल

जम्मा तीनोटा सूचकहरू समावेश गरेर सूचकाङ्क बनाइएको छ । गणना सूत्रहरू पनि सुबोध्य छन् ।

ख. लागत प्रभावकारी

आवश्यक सूचना यथाशक्य मौजुदा अभिलेखबाटै उपलब्ध होस् भन्ने ख्याल राखिएको छ । केही विस्तृति चाहिएला – खर्चिलो सूचना सङ्कलन गर्नुपर्दैन ।

ग. भरपर्दो

सूचकहरू परिमाणात्मक छन् । सूचना र गणनामा द्विविधा नपर्ने गरी परिभाषासमेत दिइएको छ ।

घ. जोडयोग्य

प्रत्येक सूचक निरन्तर चर (Continuous variable) को रूपमा छ, जसले ० देखि १०० सम्मको मान लिन सक्तछ । जोडयोग्यता (Additive property) भएकाले सूचक औ सूचकाङ्कअनुसार विश्लेषण एकाइ (Unit of analysis) को क्रम कायम गर्न सकिन्छ ।

ङ. गोश्वारा

व्यावसायिक विविधताबीच सहकारीपन समात्ने गरी सूचकहरू चुनिएका छन् । सूचकाङ्क प्रयोग गरेर जुनसुकै संस्थाको मान निकाल्न र अर्को जुनसुकै संस्थासँग तुलना गर्न सकिन्छ ।

३. मान्यता

सहकारी संस्था सदस्यहरूका लागि हो; अरू कसैका लागि होइन । त्यसो भए सहकारी संस्था सदस्यहरूको बलमा खडा हुनुपर्दछ, सदस्यहरूको बुद्धिले चल्नुपर्दछ र सदस्यहरूकै व्यवहारोपयोगी बन्नुपर्दछ । प्रकारान्तरले सौजन्यमा प्राप्त भएको, सेवा केन्द्रझैँ सञ्चालनमा रहेको र सदस्य नबने पनि व्यावसायिक सेवा दिने गरेको संस्था सहकारी हुँदैन । सहकारीपनको न्यूनतामा केही समय व्यवसाय चल्ला तर पछिसम्म टिकाउ हुँदैन – न त संस्थाका सदस्यमाझ – र त्यसउसले समुदायमा – सहकारी प्रभाव (Co-operative effect) नै प्रकट हुन्छ । सूचकाङ्क विकास गर्दा यिनै मान्यताहरू (Assumptions) राखिएका छन् ।

४. रचना

सहकारी सदस्य केन्द्रीयताका तीनोटा सूचक पहिल्याइएका छन् । सूचकहरू आफैंमा महत्वपूर्ण छन् र आपसमा परिपूरक पनि । संस्थापकीय सरोकार भए सञ्चालकीय सक्रियता अनि संरक्षकीय सम्बन्धन सुगम हुन्छ । त्यस्तै, संरक्षकीय सम्बन्धन हुँदा संस्थापकीय सरोकार अनि सञ्चालकीय सक्रियता निम्तिन्छ । एउटा सूचकको असर अर्कोमा स्वतः भने पर्दैन । भनाइको अर्थ, सूचकहरू स्वतन्त्र पनि छन् । तीनैतिर गति हुँदा प्रगति हुन्छ । सदस्यको उन्नयन त्यै प्रगतिको उपज हो अथवा हो भन्ने सूचकाङ्कको रचनात्मक मान्यता रहेको छ ।

प्रत्येक सूचकलाई एउटा आयामको प्रतीक मानेर सम्पूर्णमा पनि हेर्न सकिन्छ (चित्र) ।

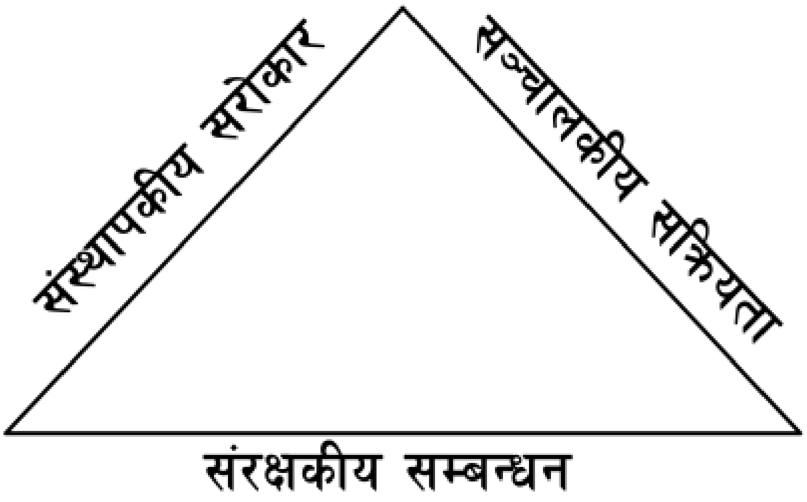

चित्र : सदस्यको सहकारी संस्था

५. परिभाषा

सूचकाङ्कमा प्रयुक्त सूचकहरूको सारजनक (Constitutive) का साथै व्यवहारजनक (Operational) परिभाषा लगाउन सकिन्छ ।

क. संस्थापकीय सरोकार

'संस्थापकीय सरोकार' भनेको संस्थाको रचना र पुनःरचनामा[१] सदस्यको स्रोत संयोग हो ।

कार्यमूलक रूपमा–

'संस्थापकीय सरोकार' भन्नाले संस्थाले उपयोग गरेको पुँजीमा सदस्यको पुँजीको अंसलाई मानिएको छ ।

[१] रचना र पुनः रचना शब्दहरू Talcott Parsons का हुन् (हेर्नुहोस्, Amitai Etzioni, Modern Organizations, Englewood Cliffs, N. J. : Prentice-Hall, 1964), पृ. ३ ।

सूत्रमा–

$$\text{संस्थापकीय सरोकार} = \frac{\text{सदस्यको पुँजी रु. + नियमित बचत रु.}}{\text{जम्मा पुँजी रु. (सदस्यको पुँजी रु. + जम्मा बचत रु. + तिर्नुपर्ने ऋण रु.) + तटस्थ स्रोत संयोग बिन्दु समायोजन अङ्क रु.}} \times \text{१००} = \text{(०-१००)\%}$$

जहाँ सदस्यको पुँजी रु. = अंसघन रु. + जगेडा कोष रु. + घाटापूर्ति कोष रु.

<u>स्पष्टीकरण</u> : तटस्थ स्रोत संयोग बिन्दु समायोजन अङ्क[२] भन्नाले सदस्यको पुँजी जम्मा बचतको ३५% बराबर नपुगेको भए नपुगेजति अङ्क सम्झनुपर्दछ ।

संस्थापकीय सरोकारले सदस्यको अंसियारी बोध हुन्छ, जुन स्वावलम्बनको प्रतीक र दिगोपनको जनाउ हुन्छ ।

ख. सञ्चालकीय सक्रियता

'सञ्चालकीय सक्रियता' भनेको संस्थाका कामकुरामा सदस्यको वैचारिक संयोग हो ।

कार्यमूलक रूपमा–

'सञ्चालकीय सक्रियता' भन्नाले संस्थाको बैठकमा सदस्यको अपेक्षित उपस्थितिको तुलनामा वास्तविक उपस्थितिलाई मानिएको छ ।

सूत्रमा–

$$\text{सञ्चालकीय सक्रियता} = \frac{\text{वर्षमा सदस्य बैठक (साधारण सभा + विशेष साधारण सभा + विस्तारित मञ्च) मा उपस्थित सदस्य}}{\{\text{(वर्षारम्भका जम्मा सदस्य + वर्षान्तका जम्मा सदस्य)}/\text{२}\}\times\text{६ वा (वर्षमा सदस्य बैठकमा उपस्थित सदस्य) मा जसको सङ्ख्या बढी हुन्छ सो}} \times\text{१००} = \text{(०– १००)\%}$$

<u>स्पष्टीकरण</u> : 'विस्तारित मञ्च'[३] भन्नाले संस्थाको तर्फबाट साधारण सदस्यहरूलाई डाकिएको जुनसुकै स्तर वा प्रकारको परामर्श सभा सम्झनुपर्दछ ।

---

[२] तटस्थ स्रोत संयोग यस्तो तल्लो बिन्दु हो जहाँदेखि माथि सदस्यहरू आफ्नो पैसा संस्थाको बचत खाता वा सेयर खातामा राख्न निर्विभेदित (Indifferent) हुन्छन् । सदस्यहरूले जसै संस्था 'मेरै हो' भन्ठान्छन् तसै संस्थाको सेयर किन्नु वा संस्थामा बचत जम्मा गर्नुमा अथवा सेयरमा लाभांश बाँड्नु वा जगेडा कोषमा रकम थप्नुमा फरक देख्दैनन् । यो सैद्धान्तिक बिन्दु यहीँनेर पर्दछ भन्न त मुस्किल छ तर कतै न कतै अवश्य पर्दछ । गणना प्रयोजनका लागि यहाँ संस्थागत पुँजी (जगेडा कोष र घाटापूर्ति कोष) १५ प्रतिशत र सेयर पुँजी २० प्रतिशत वा तलमाथिको अनुपात गरी जम्मा बचतको न्यूनतम ३५ प्रतिशत सदस्यको पुँजी पुग्दा स्वामित्वको त्यस्तो भाव मिल्दछ भनी मानिएको छ ।

[३] महिला संस्थाको गाउँभित्रका सदस्यहरूको, विद्युत् संस्थाको ट्रान्सफर्मरअन्तर्गतका सदस्यहरूको र कृषि संस्थाको सङ्कलन केन्द्रपायकका सदस्यहरूको मासिक बैठक विस्तारित मञ्च (Extended forums) का उदाहरण हुन् । बहुउद्देश्यीय संस्थामा उत्पादक, उपभोक्ता र श्रमिक सदस्य समूहमा नियमित बैठकको चलन चलाएर विस्तारित मञ्च खडा गर्न सकिन्छ । कार्यक्षेत्रभित्र ठाम-ठाममा सहभागितामूलक लेखाजोखा (Participatory appraisal), योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन समीक्षा बैठकहरू राखी जुनसुकै संस्थाले विस्तारित मञ्च सिर्जना गर्न सक्तछ । सञ्चालक समितिले आफ्नै बैठकमा खास सदस्य समूहहरूलाई डाकेर परामर्श गर्दा पनि विस्तारित मञ्च बन्दछ । सदस्य जुटेका थिए भन्दैमा सदस्य शिक्षा शिविर, प्रशिक्षण क्रियाकलाप वा सदस्यलाई सूचना दिने, उत्प्रेरित गर्ने वा सदस्यको गुनासो सुन्ने खालका भेला भने विस्तारित मञ्चमा गनिन्नन् । विस्तारित बैठक मानिनका लागि जम्मा भएका सदस्यहरूको निष्कर्ष संस्थाको नीति, विधि, विनियोजनका निर्णयमा प्रभावी बनाउने हेतुको परामर्श हुनुपर्दछ ।

सञ्चालकीय सक्रियताबाट सदस्य सहभागिता ज्ञात हुन्छ, जुन लाभको प्रतीक र सहकारी प्रभाव (Co-operative effect) को ज्ञापक पनि हो ।

ग. संरक्षकीय सम्बन्धन

संस्थाको माध्यममा सदस्यहरूको व्यावसायिक संयोग नै 'संरक्षकीय सम्बन्धन' हो ।

कार्यमूलक रूपमा– 'संरक्षकीय सम्बन्धन' भन्नाले संस्थाको मूल व्यावसायिक सेवाको सदस्यीय उपयोगलाई मानिएको छ ।

सूत्रमा–

ग-१. उत्पादक संस्था

$$\text{संरक्षकीय सम्बन्धन} = \frac{\text{सदस्यहरूसँगको वार्षिक खरिद रु.}}{\text{जम्मा सदस्यतर्फी वार्षिक खरिद रु. वा (रु. ९३,९९३} \times \text{सदस्य सङ्ख्या) मा जुन बढी हुन्छ सो}^{४}} \times १०० = (०\text{-}१००)\%$$

<u>स्पष्टीकरण :</u> 'सदस्यतर्फी खरिद' भन्नाले सदस्य वा गैरसदस्य जोसुकैबाट होस् सदस्यको उत्पादनको बजार व्यवस्था मिलाउने सिलसिलामा संस्थाले गरेको खरिदलाई सम्झनुपर्दछ ।[५]

ग-२. उपभोक्ता संस्था - वित्तीय सेवा

$$\text{संरक्षकीय सम्बन्धन} = \frac{\text{वर्षभरि कम्तीमा एकपल्ट ऋण प्राप्त गर्ने सदस्य सङ्ख्या}^{६}}{\text{(वर्षारम्भका जम्मा सदस्य सङ्ख्या + वर्षान्तका जम्मा सदस्य सङ्ख्या)/२}} \times १०० = (०\text{-}१००)\%$$

---

[४] नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण, २०१०/११ (ई.) मा प्रयुक्त गरिबी-रेखाको वार्षिक आम्दानी प्रतिव्यक्ति रु. १९,२६१ लाई परिवारको औसत आकार ४.८८ ले गुना गरेर सदस्यको पारिवारिक निर्वाहका लागि आवश्यक विक्री बराबर संस्थाको वार्षिक खरिदको न्यूनतम रकम कायम गरिएको छ ।

[५] उदाहरणका लागि दूध कृषकको संस्थाले गैरसदस्यको दूध किनेको भए तापनि दूध खरिद जम्मै सदस्यतर्फी हुन्छ तर सदस्यलाई नै बेच्ने भनेर किनेको दाना सदस्यतर्फी खरिदमा पर्दैन (बजारतर्फी खरिदमा पर्दछ) । सदस्यतर्फी खरिदमा व्यावसायिक सेवाको उद्देश्य निर्धारक हुन्छ । अघि भनिएको दानाकै कुरो गरौं न ! संस्थाका सदस्यमध्ये केहीले संस्थाले बजारमा किनेजस्तो दाना बनाएका र संस्थाले किनेको हुन सक्तछ । तैपनि त्यस्तो खरिद सदस्यतर्फी मानिँदैन – बजारतर्फी नै मानिन्छ । कारण त्यहाँ सेवा सञ्चालनको उद्देश्य सदस्यहरूलाई आवश्यक दाना विक्री हो । सदस्यहरूको अनाजका खेर गइरहेका सहउत्पादन (धानको ढुटो, मकैको भुस, तोरीको खली इत्यादि) को मूल्य दिलाउने हेतुले संस्थाले दाना उद्योग चलाएको खण्डमा फेरि त्यस्तो खरिद सदस्यतर्फी हुन्छ ।

[६] कुनै सदस्यले वर्षमा एकपल्ट लिएको ऋण चुक्ता गरी पुनः ऋण लिएको भए पनि गिन्ती एक जनाकै हुन्छ । सदस्यहरू संस्थाको मूल व्यावसायिक सेवासँग कत्तिको गाँसिएका छन् भनेर हेर्न खोजिएकाले दोहोरो पार्न मिल्दैन । साथै बचत परिचालन संस्थाको व्यावसायिक सेवा बचत सङ्कलन पनि हो तर त्यस्तो संस्था सुलभ ऋणका खातिर खोलिने भएकाले मूल व्यावसायिक सेवा भने ऋण प्रवाह नै हुन्छ । बचत राख्ने मात्र भए त अंसधन (Share) किन्ने मात्रझैं भयो; प्रयोजनीय सम्बन्धन भएन । त्यस्तै, मागेका जम्मैले ऋण नपाउने हुँदा पनि सम्बन्धनमा संस्थापट्टिबाट कम्ती हुन्छ, जसको मापन सूचकले गरेको छ ।

ग-३. उपभोक्ता संस्था - आधारभूत निर्वाह

$$\text{संरक्षकीय सम्बन्धन} = \frac{\text{सदस्यलाई वार्षिक बिक्री रु.}}{\text{जम्मा सदस्यतर्फी वार्षिक बिक्री रु.[७] वा (रु. ९३,९९३} \times \text{सदस्य सङ्ख्या)/५ मा जुन बढी हुन्छ सो[८]}} \times १०० = (०\text{-}१००)\%$$

ग-४. उपभोक्ता संस्था - परिपूरक निर्वाह

$$\text{संरक्षकीय सम्बन्धन} = \frac{\text{सदस्यलाई वार्षिक बिक्री रु.}}{\text{जम्मा सदस्यतर्फी वार्षिक बिक्री रु. वा (रु. ९३,९९३} \times \text{सदस्य सङ्ख्या)/१० मा जुन बढी हुन्छ सो[९]}} \times १०० = (०\text{-}१००)\%$$

ग-५. श्रमिक संस्था

$$\text{संरक्षकीय सम्बन्धन} = \frac{\text{सदस्यलाई वार्षिक पारिश्रमिक भुक्तानी रु.}}{\text{जम्मा सदस्यतर्फी वार्षिक पारिश्रमिक रु. वा (रु. ९३,९९३} \times \text{सदस्य सङ्ख्या) मा जुन बढी हुन्छ सो[१०]}} \times १०० = (०\text{-}१००)\%$$

---

७ पाद टिप्पणी ५ मा सदस्यतर्फी खरिदका हकमा भनिएझैं सदस्यतर्फी बिक्रीमा पनि व्यावसायिक सेवाको उद्देश्य हेर्नुपर्ने हुन्छ । उपभोक्ता भन्डारको उदाहरणमा गैरसदस्यले नै किनेको भए तापनि चिनी सदस्यतर्फी बिक्री मानिन्छ भने सदस्यले नै किनेको भए तापनि त्यै चिनी राखेको बोरा सदस्यतर्फी बिक्री मानिँदैन ।

८ सूचकाङ्कको प्रयोजनार्थ आधारभूत आवश्यकताका पाँच शीर्षक – गाँस (Food), बास (Shelter), कपास (Clothing), शिक्षा (Education) र ओखतीमूलो (Medicine) लाई आधारभूत निर्वाह र परिपूरक निर्वाह गरी दुई उपशीर्षकमा छुट्ट्याइएको छ । सरलताका लागि पाद टिप्पणी ४ मा उल्लिखित न्यूनतम निर्वाहको उपभोग खर्चको पाँच खण्डको एक खण्ड आधारभूत निर्वाहतर्फ खाद्यान्नलगायतका दैनिक आवश्यकताका चिजबिजमा पर्ने अनुमानमा न्यूनतम वार्षिक बिक्री निर्धारण गरिएको छ ।

९ परिपूरक निर्वाह सेवामा स्वास्थ्य, आवास, विद्युत, शिक्षा, यातायातलगायत पर्दछन् । अनेकपल्ट एक थरी निर्वाह सेवामा अर्को थरी निर्वाह सेवा स्वतः पर्ने पनि ध्यानयोग्य छ । जस्तै- विद्यालय जातेआते यातायात खर्च शिक्षाकै खर्चतर्फ पर्दछ । त्यस्तै, आवास खर्चभित्रै बिजुलीको खर्च आइहाल्दछ । जे होस्, त्यस्ता सेवामा सदस्यको उपभोग खर्चको दश खण्डको एक खण्ड पर्दछ भनी मानेर वार्षिक बिक्रीको न्यूनतम रकम कायम गरिएको छ ।

१० पाद टिप्पणी ४ मा उल्लिखित न्यूनतम उपभोग खर्चको रकम बराबर नै प्रतिसदस्य पारिश्रमिक पनि पुग्नुपर्दछ भन्ने मानिएको छ ।

ग- ६. बहुउद्देश्यीय संस्था

$$\text{संरक्षकीय सम्बन्धन} = \frac{\text{(ग-१) + (ग-२) वा (ग-३) वा (ग-४) मा जुनको मान बढी हुन्छ सो + (ग-५)}}{३} = (०\text{-}१००)\%$$

जहाँ सदस्य सङ्ख्या भन्नाले–

ग-१ मा जम्मा उत्पादक सदस्यको सङ्ख्या;

ग-२ मा जम्मा बचतकर्ता सदस्यको सङ्ख्या;

ग-३ वा ग-४ मा जम्मा आम उपभोक्ता सदस्य सङ्ख्या र

ग-५ मा जम्मा श्रमिक सदस्य सङ्ख्या सम्झनुपर्दछ

तर एक जना सदस्यको एकैतिर मात्र गणना गरिएको हुनुपर्दछ ।

६. सूचकाङ्कको मान

तीनोटै सूचकहरूको मानको भारित औसतका रूपमा सूचकाङ्कको मान निस्किन्छ ।

$$\text{सूचकाङ्क} = \frac{\text{तीनोटै सूचकहरूको जम्मा}}{३} = (०\text{-}१००)\ \%$$

७. स्तराङ्कन

सूचकाङ्कअनुसार दिइएको संस्थाको स्तर देहायबमोजिम पहिल्याउन सकिन्छ :

$<$ ३०	: अनिश्चित
३०-४४	: साधारण
४५-५९	: मध्यम
५९-७४	: उत्तम
$\geq$ ७५	: अत्युत्तम ।

♣♣♣